

De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand

H. F. K. VAN NIEROP

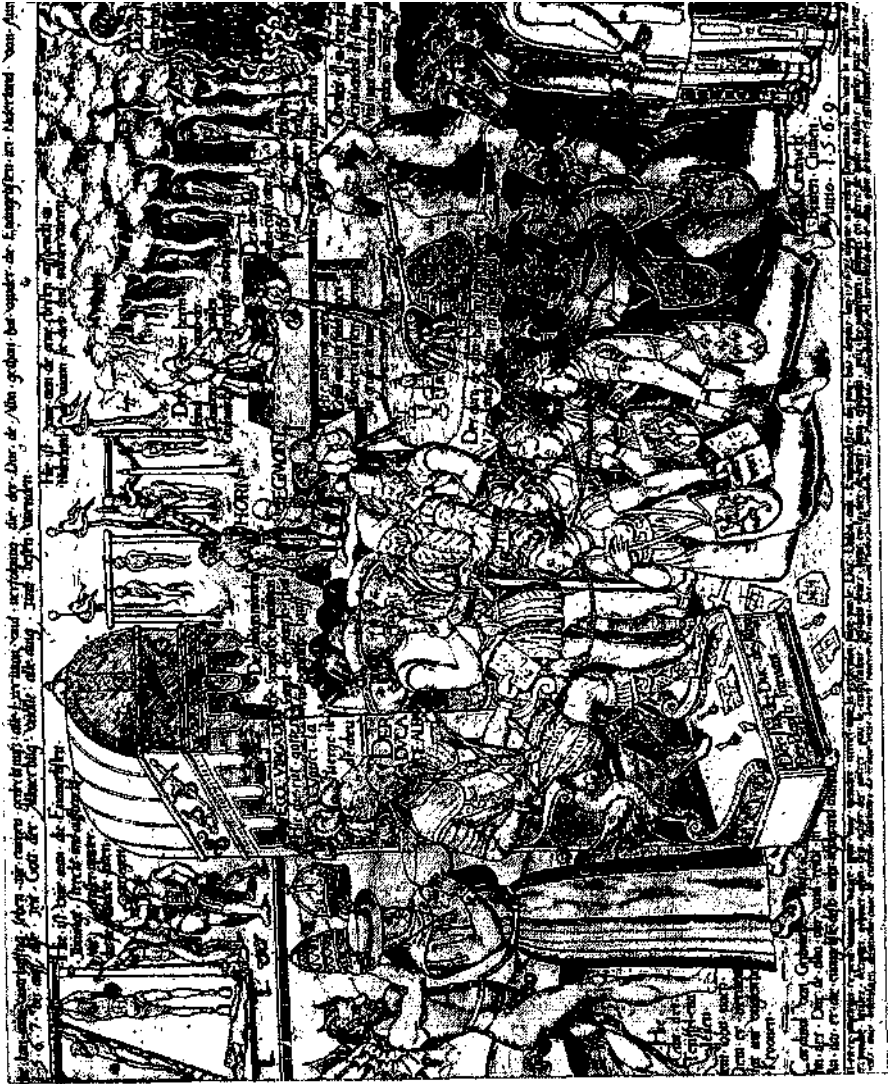
Waar ging het in de Nederlandse Opstand eigenlijk om? Voor de anonieme kunstenaar die in 1569 de op pagina 206 afgebeelde gravure vervaardigde, was dat wel duidelijk². Het centrum van de voorstelling wordt ingenomen door de hertog van Alva. Hij zit op een reusachtige troon, het symbool van de vorstenmacht die hij zich heeft toegeëigend. Op het baldakijn boven het hoofd van de tiran zien we verschillende martelwerktuigen: roede, karwats, boeien, beulzwaard, wortouw. Aan zijn voeten liggen enkele verscheurde oorkonden, die de geschonden wetten en privileges van de Nederlanden voorstellen. Vóór de troon knielen ootmoedig zeventien vrouwspersonen die de wapenschilden van de Nederlandse gewesten dragen; met koorden rond hun hals zitten ze aan de troon vast. Achter hen is een groep figuren te onderscheiden die als 'Oberkeit' is aangeduid. Van deze magistraten hebben de arme dames in elk geval weinig hulp te verwachten. Hun benen zijn in zuilen veranderd, de lippen houden ze stijf gesloten. Op het middenplan van de prent zijn twee schavotten opgericht, waarop de graven van Egmond en Horne en twee andere heren worden onthoofd. Uit een plas waarin het bloed van de slachtoffers vloeit, vist een duistere figuur hun in beslag genomen goederen. Op de achtergrond worden nog veel meer mensen gemarteld, gehangen en verbrand. Er kan geen misverstand over bestaan dat hier de *politieke* onderdrukking van de Nederlanden wordt uitgebeeld.

Maar wie de prent nauwkeuriger bekijkt, ziet dat er meer aan de hand is. Naast de troon staat een geestelijke met een kardinaalshoed, die (al lijkt hij er niet op) ongetwijfeld Granvelle moet voorstellen. Met een balg blaast hij in het hertogelijke oor: hij is een 'oorblazer', een kwaadspreker of oproerkraaiër. Achter beide personages staat de Satan, die een pauselijke tiara boven het hoofd van de kardinaal en een keizerskroon boven het hoofd van de hertog houdt, de symbolen van de geestelijke en de wereldlijke macht. Ook de figuur die de goederen van de terechtgestelde edelen opvist ('des duc de alba confiscator') is een geestelijke. Eén van de onderdrukte provinciën houdt een boek vast met de vermelding 'Gottes Wort'. Wie het nu nog niet doorheeft, mag de bijschriften lezen. Het zijn de 'evangelisten', de aanhangers van de evangelische hervormingsbeweging, die de slachtoffers zijn van Alva's schrikbewind; en achter de IJzeren Hertog staan de duivelse krachten van de kerk van Rome.

De prent is ook opmerkelijk om wat zij niet laat zien. Tijdgenoten voerden naast de

1 Dit is de uitgewerkte en van noten voorziene tekst van een lezing, gehouden op de door het Nederlands Historisch Genootschap en de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland georganiseerde 'geschiedenisdagen' in Amsterdam op 4 november 1994. De lezing is verschenen in H. M. Belien, G. J. van Setten, ed., *Dossier geschiedenisdagen 1994* (Amsterdam, 1995) 76-87.

2 J. Tanis, D. Horst, *Images of discord. A graphic interpretation of the opening decades of the Eighty Years' War* (Grand Rapids, Michigan, 1993) 50-51.

Anoniem, gravure 'De troon van Alva' (1569). Atlas van Stolk, Rotterdam

'vrijheid' en de 'godsdienst'³ soms een derde motief aan voor het verzet. We zouden dit motief materieel, of economisch en sociaal kunnen noemen. Wouter Jacobszoon bijvoorbeeld, een kloostergeestelijke die in 1572 uit Gouda naar het koningsgezinde Amsterdam was gevlucht, schreef in zijn dagboek dat zijn landgenoten het katholieke geloof hadden laten varen om materiële motieven, 'om het wuytwendich als neering of desergelijck'⁴. Dit motief vinden we echter alleen bij tegenstanders van de opstandelingen, en daartoe kunnen we de maker van deze prent niet rekenen.

De Opstand in de geschiedschrijving

Dezelfde drie motieven van vrijheid, religie en 'nering' hebben ook de oudere geschiedschrijving (tot ongeveer 1960) beheerst⁵. Guillaume Groen van Prinsterer, de anti-revolutionaire politicus, archivaris en bronnenuitgever zag de Opstand als een door God geleide strijd tegen het pausdom⁶. Dat beeld heeft tegenwoordig aan populariteit ingeboet, maar het beeld van de Opstand als vrijheidsstrijd heeft het beter gedaan. Liberale historici zoals Johannes van Vloten en Robert Fruin interpreteerden die vrijheid als nationale onafhankelijkheid, de vrijheid van de Noord-Nederlandse natie van Spaanse onderdrukking⁷. Fruins opvolger P. J. Blok populariseerde dit nationale en conciliante beeld van de Opstand⁸. In België had zijn werk een pendant in het magistrale overzicht van Henri Pirenne, die probeerde de continuïteit van de Belgische natie sedert de middeleeuwen aan te tonen⁹. Reeds gedurende het interbel-

3 Over de betekenis van deze motieven in de pamfletliteratuur M. van Gelderen, *The political thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (Cambridge, 1992). Een korte samenvatting in *Idem, Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)* (Hilversum, 1991). Over politieke theorie zie eveneens M. E. H. N. Mout, 'Van arm vaderland tot eendrachtige Republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN), CI (1986) 345-365.

4 *Dagboek van broeder Wouter Jacobs (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*, I. H. van Eeghen, ed. (2 dln.; Groningen, 1959-1960) I, 3. Dit motief ook bij topambtenaren zoals Granvelle: H. H. Rowen, ed., *The Low Countries in early modern times* (New York, 1972) 27-29 en Ch. Wilson, *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands* (Londen, 1970) 47. Zie ook F. Postma, 'Viglius van Aytta en Joachim Hopperus tegenover de Nederlandse Opstand', *BMGN*, CII (1987) 29-43.

5 Over de oudere historiografie J. W. Smit, 'The present position of studies regarding the Revolt of the Netherlands' in: *Britain and the Netherlands. Papers delivered to the Anglo-Dutch Conference*, II (Londen, 1960) 11-28; herdrt. in P. A. M. Geurts, A. E. M. Janssen, ed., *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd, II, Geschiedbeoefening* (Den Haag, 1981) 42-54. Oudere en nieuwere geschiedschrijving in S. Groenveld, 'Beeldvorming en realiteit. Geschiedschrijving en achtergronden van de Nederlandse Opstand tegen Filips II', in: *Ibidem*, 55-84. Zie ook J. J. Woltjer, 'Het beeld vergruisd?' in: C. B. Wels, e. a., ed., *Vaderlands verleden in veelvoud, I, 16e-18e eeuw* (Den Haag, 1982) 89-98. Een kritische analyse van de geschiedschrijving in de jaren zestig en zeventig in G. de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand', in: W. W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht-Antwerpen, 1983) 48-82.

6 G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het Vaderland* (Leiden, 1846).

7 R. Fruin, 'Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog' in: *Verspreide geschriften* (10 dln.; Den Haag, 1900-1905) I, 266-449; J. van Vloten, *Nederlands Opstand tegen Spanje in zijne eerste wording, ontwikkeling en verderen voortgang* (2 dln.; Haarlem, 1858-1869).

8 P. J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (4 dln.; Groningen, 1892-1908).

9 H. Pirenne, *Histoire de Belgique* (7 dln.; Brussel, 1922-1932).

lum rezen ernstige bezwaren tegen deze finalistische interpretatie, onder andere van de kant van P. Geyl en H. A. Enno van Gelder¹⁰. De eerste wees erop dat het bestaan van twee afzonderlijke nationale eenheden in het noorden en het zuiden niet het uitgangspunt van de Opstand was, maar het (doorhem betreunde) resultaat. De tweede liet zien dat de Opstand (in die tijd meestal 'Tachtigjarige Oorlog' genoemd) geen oorlog was tussen twee staten, maar eerder het karakter had van een burgeroorlog, zoals in dezelfde tijd in Frankrijk woedde. Mede door de schok van de Tweede Wereldoorlog heeft de nationale interpretatie van de Opstand haar bestaan echter nog lange tijd gerekt, niet in de laatste plaats in het onderwijs. Kennelijk bestond er zowel in Nederland als in België — beide verdeelde, verzuilde naties — behoefte aan een eenheid-scheppende mythe. De nationale interpretatie van de Opstand vervulde die functie.

Pirenne beklemtoonde eveneens economische en sociale factoren. Geïnspireerd door Max Weber legde hij verband tussen de vroeg-kapitalistische verhoudingen in de Vlaamse lakenindustrie en de Reformatie en de Opstand, die zich, volgens hem niet toevallig, juist in het geïndustrialiseerde Vlaanderen krachtig manifesteerden. Het duurde niet lang of deze interpretatie werd tot zijn logische conclusie gebracht door de marxist Erich Kuttner, die de Opstand zag als een klassiek geval van een burgerlijke revolutie tegen een feodaal bewind, waarbij het proletariaat het vuile werk mocht opknappen¹¹. De marxistische interpretatie van de Opstand heeft in Nederland (behoudens korte tijd in de jaren zeventig) echter nooit veel populariteit genoten¹².

Maar in de jaren zestig veranderde het karakter van de Nederlandse geschiedschrijving; en daarmee veranderde ook het beeld van de Opstand. Voordien was de geschiedschrijving in hoge mate finalistisch geweest¹³. Dat wil zeggen dat men er impliciet van uitging dat de geschiedenis noodzakelijk op een bepaald doel afstevende: in dit geval het bestaan van twee onafhankelijke, nationale staten, een overwegend protestantse in het noorden en een katholieke in het zuiden. De tegenstelling tussen opstandelingen en koningsgezinden (en in samenhang daarmee tussen protestanten en katholieken) lijkt achteraf bezien vanzelfsprekend. In zijn proefschrift *Friesland in*

10 Onder andere in de delen I en II van P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (6 dln.; Amsterdam-Antwerpen, 1961-1962); H. A. Enno van Gelder, 'Eenhistorische vergelijking. De Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen', *Verslag van de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap* (Utrecht, 1930) 21-42.

11 E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam, 1949). Deze visie is ook te vinden in het bekende overzichtswerk van J. en A. Romein, *De lage landen bij de zee. Geïllustreerde geschiedenis van het Nederlandse volk* (Utrecht, 1934 en vele herdrukken). Andere marxistische interpretaties van de Opstand worden besproken door M. Jansen, 'Marxistische visies op de Nederlandse Opstand', *Theoretische geschiedenis*. II, i (1975) 3-17.

12 Kritiek onder andere in J. Roelink, 'De Nederlandse Opstand een klassenstrijd?' in: G. D. J. Aalders H.Wzn., e. a., ed., *Kritisch kwintet. Historische opstellen* (Amsterdam, 1964) 49-70 en Woltjer, 'Het beeld vergruisd?' Zie ook H. Schilling, 'Der Aufstand der Niederlande: bürgerliche Revolution oder Elitenkonflikt?' in: H.-U. Wehler, ed., *Zweihundert Jahre amerikanische Revolution und moderne Revolutionsforschung* (Göttingen, 1976) 177-231.

13 P. B. M. Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945' in: Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld*, 9-47; J. Tollebeek, 'Geschiedenis met een doel. Finalisme en antifinalisme in de geschiedschrijving van de Nederlandse cultuur' in: *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam, 1994) 92-117.

hervormingstijd (1962) bekleemtoonde J. J. Woltjer echter het plastische, open karakter van de religieuze en politieke situatie gedurende de eerste jaren van de Opstand¹⁴. Hij wees erop dat de Opstand alleen kan worden begrepen door onderzoek te doen naar de beweegredenen van de meerderheid die naar verzoening streefde. De extremisten ter linker- en rechterzijde (de calvinisten en de aanhangers van de contrareformatische politiek van Philips II) voeren in zekere zin een vaste koers; maar het centrum kon de gebeurtenissen een beslissende wending geven door zijn steun aan een van beide uitersten te verlenen dan wel te onthouden.

De oudere geschiedschrijving had de Opstand beschreven binnen een nationaal kader dat als vanzelfsprekend werd beschouwd. Ook dat veranderde in de jaren zestig. Woltjer en vele anderen na hem kozen er welbewust voor de Reformatie en de Opstand in één enkele provincie of stad te beschrijven. Deze aanpak berustte niet alleen op de overweging dat grondig archiefonderzoek slechts op deze betrekkelijk overzichtelijke schaal kon plaatsvinden, maar ook op de overtuiging dat de Bourgondische staat van Philips II allermint een eenheid vormde¹⁵. Zo werd het nationale beeld van de Opstand als het waren van binnenuit uitgehold.

Tegelijkertijd werd die nationale interpretatie ondermijnd omdat het besef daagde dat de Nederlandse Opstand slechts een onderdeel vormde van een veel groter internationaal krachtenspel. Vooral Geoffrey Parker heeft erop gewezen dat succes of falen van de opstandelingen niet in de eerste plaats van hun eigen doortastendheid afhingen, maar van de internationale context¹⁶. Philips II moest telkens opnieuw beslissen of hij zijn verre van onuitputtelijke hulpbronnen zou inzetten tegen de oprukkende Turken in het Middellandse-zeebekken of tegen de opstandelingen in het noorden. De internationale politieke verhoudingen en de factiestrijd aan het Spaanse hof waren van doorslaggevend belang voor de uitkomst van de strijd van de Nederlandse opstandelingen.

14 J. J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden, 1962). Een vijftal opstellen over de Opstand is onlangs opnieuw uitgegeven: J. J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog* (Amsterdam, 1994); over de middengroepen vooral 'De Vrede-makers', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG) LXXXIX (1976) 299-321; herdr. in S. Groenveld en H. L. Ph. Leeuwenberg, ed., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979) 56-87; en in *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 64-88. Een korte samenvatting van deze visie in J. J. Woltjer, 'De middengroepen in de Opstand', *Spiegel historiael*, XXIX (1994) 468-473.

15 Alle regionale en lokale studies over de Opstand en de religieuze hervormingsbeweging kunnen hier niet worden genoemd. Enkele waardevolle werken zijn J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (2 dln.; Brussel, 1975); R. Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch Republic. The States of Overijssel 1566-1600* (Amsterdam, 1982); C. C. Hibben, *Gouda in revolt. Particularism and pacifism in the Revolt of the Netherlands* (Utrecht, 1983); Ch. R. Steens, *A chronicle of conflict. Tournai, 1559-1567* (Utrecht, 1985); H. ten Boom, *De reformatie in Rotterdam 1530-1585* (Amsterdam, 1987); J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Den Haag, 1989); R. S. DuPlessis, *Lille and the Dutch Revolt. Urban stability in an era of revolution, 1500-1582* (Cambridge, 1991). Van de ongepubliceerde dissertatie van G. Mamef, 'Antwerpen in reformatietijd. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577' (2 dln.; Leuven, 1991) verschijnt in 1995 een Engelse uitgave.

16 G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen, 1977); *Idem*, 'Spain, her Enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559-1648', *Past and Present*, IL (1970) 72-95; herdr. in: *Idem, Spain and the Netherlands 1559-1659. Ten Studies* (Londen, 1979) 17-43; zie ook *Idem, The army of Flanders and the Spanish Road. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' wars* (Cambridge, 1972).

Reeds in 1939 oreeerde Jan Romein dat door het voortgaande proces van verwetenschappelijking en specialisatie van het historisch onderzoek het beeld van de Opstand alsmear ingewikkelder was geworden, totdat het was gedesintegreerd in een 'nevelwolk van opvattingen'¹⁷. Deze ontwikkeling was noodzakelijk, maar tegelijk betreurde Romein het dat het daardoor moeilijk was vast te houden aan een vastomlijnd, inspirerend beeld. Sindsdien is het beeld van de Opstand alleen maar ingewikkelder geworden¹⁸. Geen godsdienststrijd zoals bij Groen, geen nationale vrijheidsstrijd zoals bij Fruin, geen klassenstrijd zoals bij Pirenne en Kuttner (en trouwens ook bij Romein zelf), maar een zeer complex proces waarin verschillende groepen verschillende doeleinden nastreefden, die in de verschillende fasen van dat proces ook nog eens verschoven; verschillende problemen in verschillende regio's, waardoor het conflict op geen twee plaatsen gelijk was; geen zwart-wit-tegenstellingen tussen protestanten en katholieken, Spaansgezinden en patriotten, maareen breed spectrum van overlappende opvattingen; en tot overmaat van ramp werd de uitkomst van het conflict niet beslist voorde muren van Alkmaar of Leiden, maar in Castilië en op de slagvelden rond de Middellandse Zee.

Het is echter niet nodig te verzuchten dat de Opstand 'een zeer gecompliceerd proces' was waarin 'vele factoren' een rol speelden. Met enig doorzettingsvermogen is het mogelijk een patroon te onderscheiden in wat op het eerste gezicht een warboel van feiten moet lijken.

Het vraagstuk van de constitutie

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw bestonden er in heel Europa en dus ook in de Nederlanden twee grote, moeilijk oplosbare problemen. Het eerste probleem had betrekking op de aard van de staat, op de verhouding tussen vorst en onderdanen. Het tweede probleem werd gesteld door het nieuwe verschijnsel van de godsdienstige verdeeldheid, veroorzaakt door de protestantse Reformatie. Beide problemen waren in essentie *politieke* problemen.

Laten we eerst het constitutionele probleem bekijken. Bij het begrip 'constitutioneel' moeten we natuurlijk niet denken aan een moderne, geschreven grondwet. Onder de constitutie versta ik het geheel van ongeschreven gewoonterecht, door de vorst verleende privileges¹⁹, lokaal recht en vorstelijke ordonnanties en beschikkingen, die samen vastlegden hoe het openbare gezag werd uitgeoefend.

Over deze 'constitutie' bestonden twee verschillende, elkaar wederzijds uitsluitende, opvattingen. Philips II en zijn ambtenaren en ministers zagen de Nederlandse gewesten als één politiek geheel onder het gezag van de vorst, die met absolute macht was bekleed. Lagere machten, zoals de adel en de stadsbesturen speelden wel een rol in dit model, maar hun gezag was een afgeleide van de vorstenmacht. De landsheer was de hoogste wetgever en rechter, de enige bron van recht, eer en patronage.

17 J. Romein, 'Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand' in: *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit de essays* (Amsterdam, 1971) 147-162.

18 Woltjer, 'Het beeld vergruisd'?

19 Vgl. J. J. Woltjer, 'Dutch privileges, real and imaginary' in: *Britain and the Netherlands*, V, *Some political mythologies* (Den Haag, 1975) 19-35.

Tegenover deze 'absolutistische' staatsopvatting stelde de oppositie in de jaren zestig het traditionele middeleeuwse model van een communalistische, federale en constitutionele staat. Zij zag deze als een losse federatie van zichzelf besturende gemeenschappen. De rol van de vorst beperkte zich tot het garanderen van de interne vrede en het beschermen van het geheel tegen aanvallen van buiten. Het centrale bestuur diende te worden uitgeoefend in een soort driehoek, gevormd door de vorst of diens plaatsvervanger, de hoge adel en de Staten-Generaal.

Hoe was het nu mogelijk dat er zulke verschillende opvattingen over de aard van één en dezelfde staat konden bestaan? Dat kon omdat die staat zelf tweeslachtig was. Enerzijds waren de Nederlanden inderdaad een federatie van een twintigtal²⁰ formeel onafhankelijke gewesten, elk met zijn eigen wetten en privileges, die elk de landsheer in een eigen inhuldigingsceremonie en onder een eigen titel (hertog, graaf, heer) erkenden. Maar anderzijds waren de Bourgondische en Habsburgse landsheren er in de eeuw die aan de Opstand voorafging in geslaagd binnen deze heterogene verzameling autonome gewesten een 'moderne' staat te bouwen²¹. Het is een bekend verhaal: het territorium werd tot 1543 min of meer afgerond; de Bourgondische erflanden werden in 1548 als een aparte eenheid binnen het Duitse Rijk erkend en daarvan in de praktijk vrijwel losgemaakt. Er werden enkele centrale instellingen in het leven geroepen, zoals een permanent aanwezige landvoogd, een centraal hof van cassatie en drie 'collatérale' regeringsraden. Op centraal niveau werden ordonnanties uitgevaardigd die in alle gewesten van kracht waren (de plakkaten); en er werd zelfs een poging gedaan om orde te scheppen in de wirwar van lokale gewoonterechten door deze te codificeren en te homologeren, maar van dit ambitieuze project kwam weinig terecht²².

Men kon dus met evenveel recht vasthouden aan ieder van beide voorstellingen: 'de Nederlanden', in het meervoud, als personele unie, als statenbond; en 'Nederland' als vorstendom, als bondsstaat. De landsheer had in de Lage Landen minder te vertellen dan de Valois in Frankrijk of de Tudors in Engeland, maar hij had er veel meer macht dan de keizer in het Roomse Rijk. Deze ambivalente situatie was echter niet stabiel. Er bestond een onmiskenbare tendentie in de richting van de moderne, meer gecentraliseerde monarchie.

20 Meestal spreekt men van de 'zeventien' Nederlanden. Over het precieze aantal gewesten H. de Schepper, 'De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480-1579' in: D. P. Blok, e. a., ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem, 1980) (AGN) V, 312-334, aldaar 315-316 en de daar aangehaalde literatuur.

21 'Modem' uiteraard niet in de betekenis van 'hedendaags'. Vgl. W. Blockmans, 'Les origines des états modernes en Europe, XIIIe-XVIIIe siècles. État de la question et perspectives' in: *Visions sur le développement des états Européens. Théories et historiographies de l'état moderne* (Rome, 1993) 1-14. Over het staatsvormingsproces o. a. *Idem*, 'Staatsvorming en persoonlijke vrijheden' in: W. P. Blockmans, H. van Nuffel, ed., *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw. Handelingen van het colloquium te Brussel van 9 tot 12 oktober 1984* (Brussel, 1986) 5-24.

22 Het beste overzicht van de staatsinstellingen in de Habsburgse Nederlanden biedt H. de Schepper, 'De burgerlijke overheden', 312-349. Eveneens *Idem*, 'Belgium nostrum' 1500-1650. *Over integratie en desintegratie van het Nederland* (Antwerpen, 1987); en *Idem*, J.-M. Cauchies, 'Justicie, gracie en wetgeving. Juridische instrumenten van de landsheerlijke macht in de Nederlanden, 1200-1600' in: H. Soly, R. Vermeir, ed., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde* (Gent, 1993) 127-181.

Het staatsvormingsproces was echter niet in alle delen van de Nederlanden even intensief. De greep van het centrale bestuur deed zich het krachtigst voelen in het dynamische, verstedelijkte en op handel en industrie georiënteerde westen, dus in Brabant, Vlaanderen en Holland-Zeeland²³. Hoe verder men zich van dit kerngebied verwijderde, des te minder bespeurde men van de invloed van de centrale regering in Brussel. De Waalse gewesten (Henegouwen, Artesië, Namen) legden, vergeleken met de maritieme provincies, economisch weinig gewicht in de schaal; zij vormden echter het thuisland van een talrijke adel, die een van de pijlers van de Bourgondische staat vormde en die deze gewesten met het centrum verbond. De noordoostelijke provincies van Utrecht tot Groningen waren nog maar kort geleden door Karel V bij zijn erflandom gevoegd; zij maakten daarom aanspraak op een aparte status en verregaande autonomie binnen het gemenebest. De zuidoostelijke hertogdommen Luxemburg en Limburg²⁴ tenslotte — spaarzaam bevolkt, onontwikkeld, nog half-feodaal — speelden nauwelijks een rol in de nieuwe staat. Volledigheidshalve moet het veraf gelegen vrije graafschap Bourgondië (de Franche Comté) worden genoemd. Geografisch gezien behoorde het natuurlijk niet tot de eigenlijke 'neder'-landen, maar politiek maakte het wel degelijk deel uit van de Bourgondische staat. Vergelijkbaar met het moderne Europa, kan men dus zeggen dat de Nederlanden een staat van twee (of meer) snelheden vormden.

De modernere, gecentraliseerde staat werd de onderdanen niet uitsluitend van bovenaf en tegen hun wil opgelegd. Zij voldeed in veel opzichten aan de behoeften van de onderdanen²⁵. De meeste beroepen bij het centrale hof van cassatie, de Grote Raad van Mechelen, kwamen bijvoorbeeld tot stand op initiatief van procespartijen, die meenden dat het hun rechtszekerheid ten goede kwam indien ze zo dicht mogelijk bij de vorst procedeerden. Ook het grootste deel van de door de Geheime Raad uitgevaardigde ordonnanties kwam niet op initiatief van de vorstelijke regering tot stand, maar op grond van rekesten van individuen of organisaties. Het zal niemand verbazen dat het vooral de kooplieden en ondernemers in de westelijke kerngebieden waren die behoefte hadden aan uniformering van wetgeving, rechtspraak en bestuur.

Paradoxaal genoeg leidde het staatsvormingsproces echter niet alleen tot versterking van het centrale gezag, maar ook tot de decentralisatie van bepaalde bevoegdheden²⁶. Anders dan bijvoorbeeld in Frankrijk het geval was, kon de landsheer in de Nederlanden geen belastingen opleggen zonder de toestemming van zijn onderdanen, die daartoe standsgewijs bijeen kwamen in de gewestelijke statenvergaderingen. De bijna ononderbroken, uiterst kostbare oorlog tussen Habsburg en Valois leidde ertoe dat Karel V en Philips II in veel grotere mate dan vroeger het geval was geweest een beroep moesten doen op de gewesten. De statenvergaderingen gebruikten de geldnood van

23 Over het belang van het westelijk kerngebied W. P. Blockmans, W. Prevenier, *De Bourgondische Nederlanden* (Antwerpen, 1983) 9-10, 29 en De Schepper, *Belgium nostrum*, 5-10.

24 Niet te verwarren met de huidige provincies Limburg in Nederland of België. In de Habsburgse tijd werd het hertogdom Limburg gevormd door Limburg-aan-de-Vesdre met Overmaas.

25 De Schepper, *Belgium nostrum*, 10-17.

26 J. D. Tracy, *Holland under Habsburg Rule, 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley, 1990).

hun vorst als een hefboom om hun eigen bevoegdheden te vergroten. In ruil voor financiële steun bedongen ze verregaande bevoegdheden bij het innen, beheren en uitgeven van de belastinggelden. Bovendien gingen ze ook allerlei andere zaken dan louter fiscale bespreken en eisten ze het recht zelfstandig bijeen te komen. Zo emancipeerden de staten zich van vorstelijke werktuigen tot zelfbewuste vertegenwoordigende organen, die verantwoordelijkheid voor het openbare bestuur konden dragen. Opnieuw liepen Brabant, Vlaanderen en Holland, die samen zo'n tachtig procent van de totale belastingdruk droegen, in deze ontwikkeling voorop²⁷.

Het godsdienstvraagstuk

De godsdienst was het tweede probleem waarover Philips II met veel van zijn Nederlandse onderdanen van mening verschilde. De vraag was daarbij niet of de kerk katholiek zou blijven dan wel protestants moest worden, maar welke houding de overheid zou innemen tegenover het verschijnsel van godsdienstige verdeeldheid. De koning vertegenwoordigde in deze controverserige het traditionele standpunt dat het monopolie van de katholieke kerk gehandhaafd diende te blijven, desnoods met geweld. Velen waren echter van mening dat deze politiek in een land met een zo grote hervormingsgezinde minderheid niet uitvoerbaar was. Zij wezen erop dat de Nederlanden omringd waren door landen waar de protestantse kerk hetzij de enige toegestane was (zoals veel Duitse vorstendommen en rijkssteden en sinds 1558 Engeland), hetzij min of meer werd gedoogd (zoals Frankrijk sinds 1562/63). Het onverkort vasthouden aan de bestaande anti-ketterijwetgeving zou leiden tot hevige ongeregelheden en de ondergang van de welvaart van het land.

Dit gematigde standpunt werd onderschreven door velen uit de politiek mondige klassen, zoals de adel, de stedelijke magistraten en de juristen die aan de gewestelijke justitiehoven waren verbonden. Zij bleven in meerderheid katholiek, maar op grond van een mengsel van humanitaire motieven en pragmatische politieke overwegingen vonden zij het niet wenselijk de bestaande anti-ketterij wetgeving in al haar strengheid toe te passen.

Die wetgeving werd dan ook gesaboteerd²⁸. In Friesland bijvoorbeeld paste het gewestelijke hof de anti-ketterijwetgeving tot 1559 zeer gebrekkig toe, daarna in het geheel niet meer²⁹. In het verafgelegen Groningen werden de plakaten van de centrale regering die het stadsbestuur niet bevielen, domweg niet afgekondigd, ook het beruchte 'bloedplakkaat' van 1550 niet; een enkele maal werden er personen om hun geloof verbannen, meer om de autoriteiten in Brussel tevreden te stellen dan omdat de

27 N. Maddens, *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Karel V (1515-1550)* (Kortrijk-Heule, 1978) 10-11 ; J. W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun juncties en organisatie in de periode 1544-1588* (Den Haag, 1990).

28 A. Duke, 'Salvation by Coercion. The controversy surrounding the 'Inquisition' in the Low Countries on the Eve of the Revolt' in: *Idem, Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen-Ronceverte, 1990) 152-174 (eerder gepubliceerd in: P. N. Brooks, ed., *Reformation principle and practice. Essays in honour of Arthur Geoffrey Dickens* (Londen, 1980) 137-156).

29 Woltjer, *Friesland*, 105-123.

stedelijke magistraten dit zo nodig vonden³⁰. In Amsterdam werd tussen 1553 en 1567 niemand meer om het geloof terechtgesteld; en ook het Hof van Holland velde tussen 1545 en 1558 geen enkel doodvonnis in ketterijzaken³¹. In Vlaanderen daarentegen leverde de ijverige inquisiteur Titelmans vele religieuze dissidenten over aan de wereldlijke justitie om de doodstraf te ondergaan³². Maar ook hier stuitte zijn optreden op een groeiende weerzin onder de stedelijke magistraten en andere ontwikkelde leken.

Er bestond tussen 1555 en 1565 dus een fundamenteel meningsverschil tussen de koning en zijn regering enerzijds en vele lagere magistraten anderzijds over de manier waarop het kerkelijke vraagstuk moest worden aangepakt. Dit leidde ertoe dat de koninklijke wetgeving in grote delen van de Nederlanden niet werd uitgevoerd. Het was duidelijk dat deze situatie niet eindeloos kon voortduren. Op den duur zou of de koning zich moeten neerleggen bij de gegroeide praktijk, óf de magistraten zouden de wet moeten toepassen. Met andere woorden: wilde men het kerkelijke probleem oplossen, dan moest eerst het constitutionele probleem worden aangepakt. En dat was nu juist wat er in de eerste helft van de jaren zestig gebeurde.

De oppositie tegen Philips II

Rond de twee eisen van constitutioneel bestuur op grond van de 'privileges' en een gematigde oplossing van het godsdienstvraagstuk kristalliseerde zich in de jarenzestig een oppositiebeweging. Het programma van de oppositie was weinig helder. Aanvankelijk richtte zij haar aandacht vooral op de constitutionele kwestie. Zij stelde deze niet principieel ter discussie, maar maakte zich sterk voor het terugtreden van kardinaal Granvelle, Philips' sterke man in de Nederlanden die ervoor moest zorgen dat de koninklijke politiek onverkort zou worden gevolgd. Dat gebeurde onder de leus van herstel van de politieke verhoudingen zoals die onder Karel V zouden hebben gegolden. Dat was misleidend, want in werkelijkheid was tijdens Karels regering de macht van de centrale staat over de adel en de lagere overheden sterk toegenomen. Tijdens het krachtige bewind van Maria van Hongarije (1531-1555) bijvoorbeeld hadden de stadhouders veel van hun bewegingsvrijheid verloren, terwijl de hoge adel in de Raad van State steeds meer werd overvleugeld door professionele juristen³³. Na het vertrek van Granvelle in maart 1564 zagen de hoge edelen in de Raad van State hun

30 J. J. Woltjer, 'Van katholiek tot protestant' in: W. J. Formsma, e. a., ed., *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen, 1976) 207-231.

31 J. J. Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', *BMGN*, LXXXVI (1971) 178-199.

32 J. van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen', *BMGN*, XCVII (1982) 19-63; Decavele, *De dageraad*.

33 P. Rosenfeld, 'The Provincial Governors from the minority of Charles V to the Revolt', *Anciens pays et assemblées d'états I Standen en landen*, XVII (1959) 1-63; M. Baelde, *De collatérale raden onder Karel V en Philips II (1531-1578)*. *Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw* (Brussel, 1965); *Idem*, 'Edellieden en juristen in het centrale bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden (1531-1578)', *TvG*, LXXX (1967) 39-51; L. V. G. Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V* (Hilversum, 1995).

politieke doeleinden voorlopig verwezenlijkt. Zij oefenden grote invloed uit op de centrale regeringsraden en de zwakke landvoogdes. Nu hadden zij de handen vrij om zich te concentreren op het tweede punt, de godsdienstkwesitie.

De oppositiebeweging was een coalitie van sociaal zeer verschillende elementen. Aanvankelijk werd zij gedragen dooreen klein groepje hoge edelen onder leiding van Oranje, Egmond en Horne, die zich hadden verenigd in de zogenaamde Liga tegen Granvelle³⁴. Deze aristocraten vonden echter steun onder een grotere groep lage edelen, die zich eind 1565 naar Frans voorbeeld in een eigen bondgenootschap verenigden, het *Compromis*, dat zich eveneens ten doel stelde een gematigder godsdienstpolitiek af te dwingen. De adellijke oppositiebeweging, sinds april 1566 met de naam 'Geuzen' (*Geux*) aangeduid, genoot grote populariteit in de steden, en dus ook in de gewestelijke statenvergaderingen. De geuzenbeweging speelde handig in op de impopulariteit van het in 1559 gelanceerde plan vooreen nieuwe bisschoppelijke indeling en op de in brede kringen gevoelde angst voor de invoering van de 'Spaanse' inquisitie³⁵. Hierdoor verwierf zij ook grote sympathie onder de stedelijke middenklassen.

De koop- en ambachtslieden in de steden konden in normale omstandigheden weinig invloed uitoefenen op het stadsbestuur. In tijden van crisis was de publieke opinie echter van groot belang. De stadsbestuurders werden in de meeste steden aangesteld door de centrale regering. De magistraat ontleende in de ogen van de stedelijke bevolking echter zijn legitimiteit aan het feit dat hij borg stond voor de stedelijke vrijheid en zelfstandigheid. Op de stadsbestuurders werd van twee kanten druk uitgeoefend. De centrale regering wilde dat zij de onpopulaire ketterplakkaten onverkort ten uitvoer brachten en ook verder meewerkten aan maatregelen die de zelfstandigheid van de steden beknotten. De stadsbevolking wilde dat haar bestuurders de stedelijke privileges verdedigden en ruimte gaven aan heterodoxe stromingen. De magistraten konden het zich niet permitteren de stem van de burgerij geheel en al te veronachtzamen. In de meeste steden was immers geen garnizoen gelegerd. De bestuurders waren daarom voor de verdediging van de stad en de handhaving van de rust en orde afhankelijk van de eigen gewapende burgers³⁶. Tijdens de crisis van 1566 weigerden in veel steden de schutters op te treden tegen de eigen burgers die zich aan beeldenstormerij schuldig maakten. Het gezag van het stadsbestuur stortte daarop geheel in en het daardoor ontstane vacuüm werd gevuld door vertegenwoordigers van

34 Over de oppositie van de hoge adel en het Verbond der Edelen bestaat geen moderne studie. De meeste informatie biedt nog steeds F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand* (3 din.; Den Haag, 1906-1924) II. De symboliek van de oppositionele adel wordt behandeld in H. F. K. van Nierop, 'Edelman, bedelman. De verkeerde wereld van het Compromis der edelen', *BMGN*, CVII (1992) 1-27.

35 Over de nieuwe bisdommen M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II (1559-1570)* (Antwerpen, 1950); over de reacties Duke, 'Salvation by coercion' en W. Thomas, 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw', *BMGN*, CV (1990) 325-353. Zie ook K. W. Swart, 'The Black Legend during the Eighty Years War' in: J. S. Bromley, E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, V, *Some political mythologies* (Den Haag, 1975) 36-57.

36 Over de betekenis van de schutterijen in de Opstand zie J. C. Grayson, 'The Civic Militia in the County of Holland, 1560-1581. Politics and Public Order in the Dutch Revolt', *BMGN*, XCV (1980) 35-63 en P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum, 1994) 62-91.

de schutterijen³⁷. Ook tijdens de opstand in Holland en Zeeland (1572-76) en in de calvinistische republieken in de Vlaamse en Brabantse steden speelde de gewapende stedelijke burgerijen een beslissende rol.

Deze heterogene oppositiebeweging is er tweemaal in geslaagd haar programma te verwezenlijken. De eerste keer gebeurde dat tijdens het 'Wonderjaar' 1566. In april van dat jaar leidde de aanbieding van het smeekschrift van het Compromis der edelen ertoe dat de vervolgingen werden gestaakt³⁸. De calvinisten kwamen uit hun schuilhoeken tevoorschijn en begonnen in het openbaar godsdienstoefeningen te houden. Enige maanden later leidde de beeldenstorm er toe dat de calvinistische eredienst onder bepaalde voorwaarden werd toegestaan³⁹. In het belang van de openbare orde stonden stadhouders als Oranje in Holland, Zeeland en Utrecht, Egmond in Vlaanderen en Megen in Gelre toe dat de nieuwe regels aanzienlijk soepeler werden toegepast dan Margaretha's bedoeling was geweest. Zij zag de concessies slechts als tijdelijk, totdat de koning zich had uitgesproken over een definitieve regeling. Maar weinigen twijfelden eraan of de oplossing zou in de lijn van het tolerante programma van de adel liggen. Deze eerste periode van godsdienstvrijheid heeft maar kort geduurd, tot het voorjaar van 1567.

De tweede overwinning van de oppositie was de Pacificatie van Gent (1576). Het feitelijke gezag over de Nederlanden werd nu uitgeoefend door de Staten-Generaal⁴⁰. Deze sloten vrede met de opstandige gewesten Holland en Zeeland, zonder dat de koning hierin had toegestemd. In de Raad van State benoemde een klein groepje hoge edelen onder leiding van Aarschot zelf een nieuwe landvoogd, de Oostenrijkse aartshertog Matthias, in plaats van de door de koning gezonden Don Juan. Dat was wel een heel vrije interpretatie van wat men nog steeds wenste voor te stellen als bestuur volgens de aloude privileges van het land⁴¹.

Beide malen, in 1566 en 1576-79, mislukte het streven van de oppositie echter door dezelfde twee factoren: de onbuigzame houding van Philips II en het maximalisme van de calvinisten. De koning was eventueel bereid (tijdelijk) meer medezeggenschap aan de hoge adel en de staten toe te staan, maar weigerde principieel 'ketterij' in welke vorm dan ook in zijn gebieden toe te staan. De calvinisten aan de andere kant waren niet bereid genoeg te nemen met een gedoogde minderheidspositie. Zij wilden kerk en samenleving in hun geest hervormen.

In 1566 kwam dat aan het licht tijdens de beeldenstorm, waardoor het gematigde centrum zich van de oppositie afwendde en bereid was de repressie, eerst nog onder Margaretha, later onder Alva, te accepteren. In de periode na de Pacificatie werden de gematigden opnieuw van de Opstand losgeweekt door het fanatieke optreden van de calvinisten. In de door radicale comités van 'XVIIH-mannen' bestuurde steden zoals

37 H. van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* (Nijmegen, 1978).

38 Over het 'Wonderjaar' is sinds Kuttner, *Het hongerjaar*, geen nieuwe studie verschenen.

39 Een overzicht van de beeldenstormen biedt J. Scheerder, *De beeldenstorm* (Bussum, 1974).

40 *Opstand en pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent. Verslagboek van het tweedaags colloquium bij de vierhonderdste verjaring van de Pacificatie van Gent* (Gent, 1976).

41 G. Janssens, *Brabant in het verweer. Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567-1578* (Kortrijk-Heule, 1989).

Gent en Mechelen en in Hollandse steden zoals Amsterdam werd opnieuw, net als in 1566, de katholieke eredienst verboden.

In 1578 was het duidelijk dat het programma van de oppositie geen vrede, maar opnieuw oorlog zou brengen. Vele gematigde katholieken kwamen tot de conclusie dat verzoening met de koning en handhaving van het monopolie van de katholieke kerk te verkiezen was boven opstand. Dat gold niet alleen voor de katholieke adel en de prelaten in de Waalse gewesten die in 1579 de Unie van Atrecht sloten en zich met Parma en de koning verzoenden, maar ook voor velen in de noordoostelijke gewesten, die zich nooit gelukkig hadden gevoeld in de Unie van Utrecht.

Het programma van de oppositie van de jaren zestig en zeventig had gefaald. In de twee nieuwe staten die in de daarop volgende jaren zouden ontstaan, werden de idealen van de adel van de Liga en van de loyale, katholieke oppositie rondom Aarschot niet verwezenlijkt. In de zuidelijke, 'koninklijke' Nederlanden zette de koning zijn absolutistische politiek door en behield de katholieke kerk haar monopolie.

In de noordelijke, 'verenigde' Nederlanden werd, onder leiding van de gewestelijke statenvergaderingen, de traditionele verdedigers van de constitutionele staatsopvatting, inderdaad een belangrijke plaats ingeruimd voor de 'privileges'. Daarmee werd de politieke kant van het programma van de adellijke oppositie van de jaren zestig in zekere zin gerealiseerd. Het ironische is echter dat er in de noordelijke gewesten nauwelijks hoge edelen te vinden waren die van de nieuwe constitutionele toestand profiteerden. De oplossing van het kerkelijke vraagstuk die hier tot stand kwam, week sterk af van de idealen van de oppositie van de jaren zestig en zeventig. De calvinistische minderheid vormde de bevoorrechte kerk, de meeste protestantse dissidenten werden officieel gedoopt, de katholieken in de meeste plaatsen oogluikend⁴².

De economie als factor?

Speelde datgene wat Broeder Wouter Jacobszoon 'de nering' noemde een rol bij het uitbreken en het verloop van de Opstand? Dat hangt ervan af wat men daaronder verstaat. Men kan dit, net als de tijdgenoten, letterlijk opvatten als het streven naar materieel voordeel, de hoop op persoonlijk gewin; men kan ook denken aan de economische conjunctuur; en tenslotte aan de economische structuur in bredere zin, dat wil zeggen de manier waarop de economie als geheel fungeert. Bij dit laatste dienen ook gegevens over bevolkingsomvang en urbanisatie te worden betrokken.

Wat het eerste punt betreft: het is niet aannemelijk dat het streven naar materieel gewin een rol heeft gespeeld bij het uitbreken en het verdere verloop van de Opstand. Weliswaar hebben sommigen van de politieke veranderingen geprofiteerd, maar anderen (waaronder Oranje) zijn tot de bedelstaf gebracht. Het was ook moeilijk te voorspellen wat de economische gevolgen van een bepaalde keuze zouden zijn. Een voor de hand liggend voorbeeld: Antwerpen verloor als gevolg van de Opstand zijn

42 Over de kerkelijke situatie in het Noorden A. Duke, 'The ambivalent face of Calvinism in the Netherlands, 1561-1618' in: *Revolution and Reformation in the Netherlands*, 269-293 (eerder gepubliceerd in Menna Prestwich, ed., *International Calvinism 1541-1715* (Oxford, 1985) 109-134).

economische hegemonie, maar Amsterdam, dat in 1572 als een van de weinige Hollandse steden loyaal aan de koning was gebleven, was als gevolg van de Opstand in staat de positie van Antwerpen over te nemen. Het is in ieder geval niet aan te tonen dat de hoop op materiële winst tot een politieke of religieuze keuze heeft geleid.

Ten tweede de economische conjunctuur. Het marxistische model van Kuttner is inmiddels wel voldoende weerlegd⁴³. H. van der Wee heeft in een bekend artikel gepoogd gegevens over prijzen, lonen en levensstandaard in verband te brengen met het uitbreken van de Opstand⁴⁴. De spectaculaire groei van de Nederlandse economie in de eerste helft van de zestiende eeuw leidde volgens Van der Wee tot een 'geestelijke emancipatie' van brede groepen van de bevolking. Een tijdelijke inzinking van de groei in de jaren zestig leidde ertoe dat de recent verworven welvaart werd bedreigd. De angst voor verarming was de oorzaak van het plotseling opvlammende verzet na het vertrek van Granvelle in 1564. In het gezagsvacuüm dat toen ontstond, waren de stedelijke middenklassen en de arbeiders ontvankelijk voor de boodschap van de hervormingsgezinden. De economische ontwikkeling was volgens Van der Wee niet de enige, maar wel een belangrijke 'factor' bij het verklaren van de Opstand.

Tegen deze interpretatie is het een en ander in te brengen⁴⁵. De samenhang tussen welvaartsgroei en 'geestelijke emancipatie' is vaag en moeilijk aan te tonen. Het is moeilijk in te zien waarom toenemende welvaart automatisch zou moeten leiden tot een keuze voor het calvinisme. Het model heeft alleen betrekking op het commercieel en industrieel geavanceerde westen, en niet op de meer traditionele agrarische gebieden. Wat dat betreft is de term 'Zuidelijke Nederlanden' uit de titel misleidend. En tenslotte was het instorten van de conjunctuur in het midden van de jaren zestig geen uniek verschijnsel. Ieder decennium kende wel één of meer van dergelijke crises, niet zelden van ernstiger proporties. Waarom leidden deze dan niet tot opstand?

De economie in bredere zin, de economische structuur, was echter wél van betekenis voor de Opstand, maar op een andere manier dan Pirenne en Kuttner meenden. Op economisch en sociaal gebied moet, zoals eerder gezegd, een onderscheid worden gemaakt tussen het hoog ontwikkelde westen en de meer traditionele, agrarische gewesten, die zich in een flauwe boog van Groningen via Luxemburg tot Artesië uitstrekten. Vlaanderen, Brabant en Holland-Zeeland onderscheidden zich van de rest door een grote bevolkingsdichtheid (twee van de drie miljoen inwoners) en in samenhang daarmee dooreen sterk voortgeschreden verstedelijking (bijna de helft van de bevolking woonde er in de steden; van de vijftien grootste steden lagen er dertien in Vlaanderen, Brabant en Holland) en een hoog ontwikkelde commerciële en industriële sector.

43 Zie boven, noten 11 en 12.

44 H. van der Wee, 'De economie als factor bij het begin van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden', *BMGN*, LXXXIII (1968) 15-32; herdr. in C. B. Wels, e. a., ed., *Vaderlands verleden in veelvoud, 1, 16e-18e eeuw* (Den Haag, 1980) 55-70.

45 Vergelijk ook L. Noordegraaf, 'Economie en Opstand. Oorzaak en gevolg? Of gevolg en oorzaak?', *Spiegel Historiaal*, XXIX (1994) 488-493, die erop wijst dat de slechte economische situatie van de tweede helft van de jaren zestig en de jaren zeventig een gevolg waren van de Opstand.

Niet toevallig heeft dit hoog ontwikkelde westen een onevenredig belangrijke rol gespeeld bij het uitbreken en het verdere verloop van de Opstand. De hervormingsbeweging vond er haar grootste aanhang; de beeldenstorm brak uit in het zuidwestelijke industriegebied en richtte in het westen de meeste vernielingen aan; in 1572 brak de Opstand opnieuw uit in Holland en Zeeland; en de algemene opstand van de Staten-Generaal had zijn basis in Brabant en Vlaanderen.

De Unie van Utrecht, het 'nadere' bondgenootschap binnen de Pacificatie van Gent, wordt ten onrechte vaak voorgesteld als een verbond van de 'noordelijke' gewesten tegen het zuiden. Dat komt doordat die Unie later de functie kreeg van een soort grondwet voor de 'Verenigde' (inderdaad noordelijke) Nederlanden. In werkelijkheid werd de Unie ondertekend door Holland, Zeeland, Friesland, Utrecht, Gelderland en de meeste steden van Vlaanderen en Brabant, terwijl het grootste deel van het noordoosten (Groningen, Drenthe en Overijssel) afzijdig bleef. Met andere woorden: het was opnieuw (vooral) de westelijke kern die de strijd wilde voortzetten, terwijl het traditionele, rurale en aristocratische zuiden en het oosten toenadering tot de koning zochten⁴⁶. Nog duidelijker kristalliseerden de verhoudingen zich uit in 1581, toen de Staten-Generaal de koning afzwoeren. De Waalse gewesten (met uitzondering van Doornik en het Doomikse) en Groningen hadden zich met de koning verzoend; Vlaanderen, Brabant, Zeeland, Holland en Friesland verklaarden hem van het gezag vervallen; Gelre, Overijssel en Utrecht wilden zich niet uitspreken⁴⁷. Wat was het in de westelijke kerngebieden dat deze voor de Opstand deed kiezen?

De rol van de steden

Belangrijker dan zuiver economische factoren was de overheersende positie van de steden⁴⁸. Het militaire aspect speelde daarbij een ondergeschikte rol. Oorlogen bestonden in de zestiende en zeventiende eeuw voornamelijk uit de belegering van vestingen. Een goed versterkte stad kon een beleg lange tijd weerstaan, maar doorslaggevend was deze factor niet. Alkmaar en Leiden weerstonden weliswaar de belegering door de Spanjaarden (Leiden slechts ternauwernood), maar Haarlem en Zierikzee werden, zij het met grote moeite, door de Spanjaarden ingenomen. De goed bevestigde Vlaamse en Brabantse steden werden tussen 1580 en 1585 één voor één door Parma veroverd. Met voldoende geld en middelen en veel geduld, zo blijkt hieruit, kon een kundig veldheer vrijwel iedere stad innemen. Hoeveel geld er ter beschikking werd gesteld, werd in Spanje vastgesteld en hing van talloze uitwendige factoren af⁴⁹.

Belangrijker was dat het calvinisme zich voornamelijk in een stedelijk milieu (en

46 De Schepper, *Belgium nostrum*, 18-19; J. C. Boogman, 'The Union of Utrecht. Its genesis and consequences', *BMGN*, XCIV (1979) 377-407; J. J. Woltjer, 'De wisselende gestalten van de Unie' in S. Groenveld, H. L. Ph. Leeuwenberg, ed., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979) 88-100.

47 W. P. Blockmans, 'De vorming van een politieke unie (veertiende-zestiende eeuw)', in J. C. H. Blom, E. Lamberts, ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Rijswijk, 1993) 107.

48 H. F. K. van Nierop, 'Similar problems, different outcomes. The Revolt of the Netherlands and the Wars of Religion in France', in K. Davids, J. Lucassen, ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (te verschijnen Cambridge, 1995).

49 Parker, *The Dutch Revolt*.

daarom vooral in de westelijke kerngebieden) kon ontwikkelen⁵⁰. Dat kwam niet doordat de economische verhoudingen de ondernemers of de arbeiders (of beide groepen) tot de evangelische beweging zou voorbestemmen, maar omdat alleen de steden de materiële en intellectuele infrastructuur verschaffen waarbij de hervormingsbeweging kon gedijen: onderwijs en dus alfabetisme; boekdrukkerijen, boekhandel en een literaire cultuur; rederijkerskamers waar de nieuwe ideeën werden bediscussieerd; een breed verspreide humanistische cultuur; goede verbindingen met andere steden en het buitenland, waardoor boeken, pamfletten, nieuws en ideeën snel werden verspreid. De Reformatie was, om een veel misbruikte frase van A.G. Dickens te gebruiken, 'an urban affair', ook in de Nederlanden 51.

De tweede bijdrage die de verstedelijkte samenleving van het westen aan de Opstand heeft geleverd, is de traditie van stedelijke opstanden. Wim Blockmans heeft de aandacht gevestigd op een 'grote' traditie van opstandigheid in Vlaanderen en Brabant. In hun traditionele verzet tegen de politieke en fiscale centralisatiepolitiek van de landsheren, ontwikkelden de steden in de loop van de strijd geïnstitutionaliseerde, praktische alternatieven voor vorstelijke centralisatie⁵². Die grote traditie werd gecomplementeerd door een 'kleine' traditie van stedelijk verzet van handwerkslieden en arbeiders tegen de oligarchische stadsbesturen binnen de steden⁵³. Beide vormen van protest deden zich dikwijls in samenhang voor. In Gent in 1539 bijvoorbeeld maakten de radicale opstandelingen zich meester van het stadsbestuur, waarna de stad het gezag van Karel V durfde te trotseren⁵⁴. Deze twee tradities herleefden in de Opstand. Men denke aan de overgang naar de Opstand van de Hollandse en Zeeuwse steden in 1572⁵⁵ en de vestiging van de radicale regimes van de XVIII-mannen in de steden van Brabant en Vlaanderen in 1577-78.

50 J. J. Woltjer, 'De steden en de hervorming in de Nederlanden', in: *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 121-130 (eerder gepubliceerd als 'Stadt und Reformation indie Nederlanden' in: F. Petri, ed., *Kirche und Gesellschaftlichen Wandel in Deutschen und Niederländische Städten der werdende Neuzeit* (Wenen, 1980) 155-167.

51 A. G. Dickens, *The German nation and Martin Luther* (Londen, 1974) 182. Vergelijk over het gebruik van de uitdrukking E. Cameron, *The European Reformation* (Oxford, 1991) 209 en de aldaar aangehaalde literatuur. Over de moeizame verbreiding van de Reformatie op het platteland, A. Duke, 'The Reformation of the Backwoods. The struggle for a Calvinist and Presbyterian church order in the countryside of South Holland and Utrecht before 1620' in: *Idem, Reformation and Revolt in the Low Countries*, 227-268; W. Bergsma, 'Calvinismus in Friesland um 1600 am Beispiel der Stadt Sneek', *Archiv für Reformationsgeschichte*, LXXX (1989) 252-285.

52 W. P. Blockmans, 'Alternatives to monarchical centralization. The great tradition of revolt in Flanders and Brabant', in: H. G. Koenigsberger, ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der frühen Neuzeit* (München, 1988).

53 M. Boone, M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers. The great and little traditions of urban revolt in the Low Countries (12th-18th centuries)' in: Davids, Lucassen, ed., *A miracle mirrored*.

54 J. Decavele, ed., *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1984)* (Gent, 1984).

55 Over de Opstand in Holland en Zeeland tussen 1572 en 1576 bestaat geen modem overzichtswerk. Nog steeds bruikbaar is J. C. Boogman, 'De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572', *TvG*, LVII (1942) 6-112. Van belang zijn C. C. Hibben, *Gouda in revolt. Particularism and pacifism in the Revolt of the Netherlands* (Utrecht, 1983) en K. W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag, 1994) hoofdstuk I.

De derde en laatste bijdrage die de verstedelijkte gewesten aan de Opstand hebben geleverd, ligt in de traditie van interlokale en zelfs bovengewestelijke samenwerking die in het westen in de decennia voorafgaand aan de Opstand was tot stand gekomen. James Tracy heeft beschreven hoe tijdens de regering van Karel V de gewestelijke statenvergadering van Holland 'leerde' verantwoordelijkheid te nemen voor belangrijke zaken die het gehele gewest betroffen⁵⁶. De staten overlegden met hoge edelen over de landsverdediging, stuurden op eigen initiatief gezanten naar vreemde mogendheden, inden de belastingen en beheerden de opbrengsten, gaven zelf schuldpapieren uit en garandeerden de uitbetaling van rente en hoofdsom, kwamen op eigen initiatief bijeen en formuleerden hun eigen politieke agenda. Deze betrekkelijk recente ontwikkeling stelde de Staten van Holland in staat van 1572 af feitelijk het soevereine gezag uit te oefenen, en de Staten-Generaal (onder leiding van Brabant en de Vlaamse steden) om in 1576 hetzelfde te doen. De Opstand was mogelijk omdat de stedelijke bestuurders gewend waren verder te kijken dan de directe belangen van hun stad en verantwoordelijkheid te dragen voor de algemene zaak.

Opstand van het kerngebied?

Er bestaat dus een zekere samenhang tussen verstedelijking en opstandigheid. Dwingend is deze samenhang echter zeker niet, want niet alle steden waren opstandig. In Rijsel, een grote stad met 30.000 inwoners, economisch in het westelijke industriegebied geïntegreerd, bleef het rustig, terwijl de naburige steden Doornik en Valenciennes juist broeinesten van de reformatorische beweging vormden⁵⁷. In het opstandige Holland en Zeeland gingen in 1572 alleen Vlissingen en Enkhuizen min of meer spontaan over naar de zijde van de opstandelingen. Andere steden, zoals bijvoorbeeld Haarlem, sloten zich pas aan nadat de schutterijen een militaire coup hadden uitgevoerd; Amsterdam (dat in 1566 juist het centrum van de religieuze vernieuwingsbeweging in Holland had gevormd) en Middelburg bleven in 1572 loyaal aan de koninklijke regering. Evenmin bleef de periferie homogeen trouw aan het wettige gezag. Het afgelegen Friesland kende minder gepolariseerde verhoudingen dan het westen en bewaarde als niet-patrimoniaaal gewest een grotere afstand tot Brussel. Niettemin vond de Reformatie er blijkbaar een tamelijk gunstige voedingsbodem en sloot het zich aan bij de Unie van Utrecht. Groningen had een vergelijkbare verhouding tot het centrum, maar verzoende zich in 1580 met de koning. Hier werden de verhoudingen bepaald door de vanouds slechte verhouding tussen stad en ommelanden.

Ten tweede: de opstandigheid was geen zaak van de steden alleen. De adel, die zijn machtsbasis had in de in de periferie gelegen gewesten, speelde een essentiële rol bij het uitbreken van de Opstand⁵⁸. De meeste edelen verkeerden in een heel wat betere

56 Tracy, *Holland under Habsburg rule* en Koopmans, *De staten van Holland*.

57 DuPlessis, *Lille* en Steen, *A chronicle*.

58 H. F. K. van Nierop, 'De adel en de Opstand', *Spiegel Historiae*, XXIX (1984) 460-467; over de rol van de (Hollandse) lage adel in de Opstand, *Idem, Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren, 1984; 2e, gewijzigde druk Amsterdam, 1990) hoofdstuk 7.

economische en sociale positie dan men vroeger meende. De hoge adel vormde één van de pijlers van het vorstelijk gezag. Zijn machtspositie werd echter uitgehold doordat de landsheer steeds meer vertrouwensposten toeschoof naar juridisch geschoolde, niet-adellijke ambtenaren. Tot de komst van Alva werd de oppositiebeweging gedragen door een groep hoge edelen en gesteund door de in het Compromis verenigde lage edelen (overigens: niet alle edelen waren aanhangers van de oppositie). Het was het samenvloeiën van de politieke verzetsbeweging van de magnaten en de religieuze hervormingsbeweging die de situatie in 1566 voor de regering zo gevaarlijk maakte.

Ook de opstand van 1576 is niet te begrijpen zonder acht te slaan op de rol van de hoge adel rond Aarschot⁵⁹. Deze edelen waren in hoofdzaak afkomstig uit de rurale Waalse gewesten. Het is niet toevallig dat deze magnaten afgeschrikt werden door het geweld in de roerige Vlaamse en Brabantse steden en dat het juist de door edelen en prelaten gedomineerde Waalse gewesten waren die zich met de koning verzoenden. Onder de hoge edelen was Oranje de enige die inzag dat juist de verstedelijkte gewesten de meeste kans hadden de Opstand vol te houden⁶⁰.

In de derde plaats vormde het stedelijke kustgebied geen volkomen eenheid. Het kende een eigen dynamiek, die bepaald werd door verschillen in het ontwikkelings-tempo van de onderscheiden regio's. J. J. Woltjer heeft er de aandacht op gevestigd dat de religieuze hervormingsbeweging het eerst vaste voet kreeg in het zuid-westelijke deel van het kerngebied (het Vlaamse textielgebied en de steden van Waals-Vlaanderen), terwijl het in het noordelijke deel (Holland en Zeeland) lange tijd tamelijk rustig bleef⁶¹. De 'nieuwe religie' kreeg daardoor in het zuiden een relatief scherp omlinjende, dogmatische signatuur, terwijl in Holland de kerkelijke tegenstellingen lange tijd vager bleven. De onlusten van 1566 waren dan ook in het zuiden heviger dan het noorden. Het gevolg van het verschil in ontwikkelingstempo tussen de zuid- en noordelijke kerngewesten was dat de gematigden in het zuiden meer geneigd waren zich neer te leggen bij de repressie door de centrale regering onder Alva dan de gematigden in het noorden. In het zuiden had men gezien hoe gevaarlijk het was concessies te doen aan de calvinisten. In het noorden daarentegen leek Alva's medicijn erger dan de kwaal. Daarom had de 'tweede' opstand van 1572 succes in Holland en Zeeland, terwijl steden als Antwerpen en Gent, waar het in 1566 zeer onrustig was geweest, zich nu afzijdig hielden.

59 H. de Schepper, 'De mentale rekonversie van de Zuidnederlandse hoge adel na de Pacificatie van Gent', *TvG*, LXXXIX (1976) 420-428.

60 J. Decavele, 'De mislukking van Oranjes 'democratische' politiek in Vlaanderen', *BMGN*, XCIX (1984) 626-650; K. W. Swart, *Willem van Oranje*; *Idem*, 'Oranje en de opkomst van het Statenbewind', *Spiegel Historiae*, XIX (1984) 195-200. Over de betekenis van Oranjes positie als edelman bij zijn besluit de wapens tegen de vorst op te nemen, *Idem*, 'Wat bewoog Willem de Zwijger de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?', *BMGN*, XCIX (1984) 554-572.

61 J. J. Woltjer, *Kleine oorzaken, grote gevolgen* (Leiden, 1975); herdrukt in *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 131-144.

Conclusie

Waar ging het in de Opstand om? Blijkbaar had de anonieme ontwerper van de prent die bekend staat als 'de troon van Alva' het bij het rechte eind. De Opstand was inderdaad een strijd om de vrijheid en om de godsdienst. Aan deze begrippen kan echter op heel verschillende wijze inhoud worden gegeven.

'Vrijheid' betekende zeker geen nationale vrijheid van 'Spaanse' onderdrukking, al werd het om propagandistische redenen soms wel zo voorgesteld in de pamfletten en spotprenten die door de rebellen werden verspreid. Onder 'vrijheid' verstond men een interpretatie van de constitutie volgens welke de soevereiniteit was gespreid over de verschillende samenstellende delen van de staat, en de landsheer de privileges en andere verworven rechten van zijn onderdanen respecteerde.

In de praktijk werd dit begrip op verschillende manieren geïnterpreteerd. Voor de oppositionele edellieden van de jaren zestig en zeventig betekende het iets geheel anders dan voor de radicale handwerkslieden in Brussel, Gent of Amsterdam. Het is geen wonder dat een oppositiebeweging die op grond van zulke vage leuzen zulke verschillende groepen verenigde, tenslotte tot falen gedoemd was.

En de godsdienst? Voor de calvinisten betekende de strijd om de godsdienst de vervanging van het monopolie van de katholieke kerk door dat van de gereformeerde. De calvinisten vormden echter een minderheid. De meeste Nederlanders wilden aanvankelijk niet verder gaan dan het toestaan van enige vrijheid aan die minderheid, omdat ze inzagen dat repressie onmenselijk was en bovendien onuitvoerbaar. Later, toen de feiten leken te bewijzen dat het vreedzaam naast elkaar bestaan van verschillende religies een utopie was, kozen velen voor een breed gedefinieerde reformatoische kerk, waarin vele stromingen zich zouden thuisvoelen. Dat was echter niet de kerk waarvoor de principiële calvinisten hadden gestreden. Het conflict werd pas tijdens de synode van Dordt in het voordeel van de laatsten beslecht.

Om de Opstand te begrijpen, moeten we rekening houden met de sociaal-economische kaart van de Nederlanden. In het verstedelijkte en commerciële westen vond de Opstand meer steun dan in het traditionele, rurale en aristocratische zuiden en oosten. Het zuidelijke deel van het kerngebied, Vlaanderen en Brabant dus, werd met militaire middelen terug gewonnen voor de koning van Spanje. Het noordoosten werd in de volgende periode (de 'Tien jaren' van Fruin) op vergelijkbare wijze — zij het niet zonder steun van binnen—door Maurits en Willem Lodewijk veroverd en aan de kant van de opstandelingen gebracht. Zo kwam de nog steeds bestaande grens tussen noord en zuid tot stand, die haaks stond op de economische, sociale en culturele werkelijkheid⁶².

62 Na het inleveren van de kopij van dit artikel verschenen twee studies die de Opstand als geheel behandelen: Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall* (Oxford, 1995) en Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden (1559-1609)* (Utrecht-Antwerpen, 1995). Israel verdedigt het revisionistische (maar in wezen pre-Geylse) standpunt dat de zeven gewesten ten noorden van de grote rivieren al vóór de Opstand een zekere eenheid vormden, die zich op politieke, economische en geografische gronden onderscheidde van het zuiden. Dat de Opstand uiteindelijk slechts in het noorden succes had, was niet toevallig: de scheiding tussen noord en zuid bezegelde een dualisme dat al eeuwen bestond. Ik kan hier slechts signaleren dat Israels opvatting over de geografie van de Opstand afwijkt van wat hierboven is uiteengezet. De interpretatie van Van der Lem komt daarentegen in grote lijnen overeen met de teneur van dit artikel.

Literatuur en Duitse bezetting, 1940-1945*

JAN BANK

Van alle kunstwerken is de literatuur de meest concrete bron voor een antwoord op de vraag hoe een samenleving met zichzelf omgaat. Om het E. H. Kossmann na te zeggen: 'Zowel de sensibiliteit als de intellectualiteit van een cultuur drukt zich in de letterkundige vorm op de meest gearticuleerde wijze uit' 1. Maar schrijvers verwoorden niet alleen en worden niet alleen volgens normen van esthetiek gerecenseerd. Zij oordelen ook, ze zijn de moralisten van hun tijd en krijgen in een periode van secularisatie zelfs daarvan het alleenvertoningsrecht. Zo ooit, dan geldt deze uitspraak over een profetisch karakter van de literatuur voor de twintigste eeuw. Er is een ontzagwekkende letterkunde, bovengronds en ondergronds, geschreven over en tegen de grote oorlogen en tegen de totalitaire regimes.

Morele oordeelsvorming is daarom in een beschouwing over Nederlandse literatuur tijdens de tweede wereldoorlog relevant, maar zij is zoals gezegd niet de enig denkbare. Men kan zich ook afvragen, hoe fraai eigenlijk de literatuur in de oorlog is geweest, hoe vernieuwend of hoe smaakvol. Normen van literaire appreciatie en receptie zijn niet dezelfde als of identiek aan de zedelijke. Zulke tweeslachtigheid geldt voor een oordeel over de letterkunde van het verzet evenzeer als voor dat over de literatuur van de collaboratie. Te bedenken valt overigens, dat voor de lezers tijdens de oorlog in het algemeen de zedelijke of politieke waardering op de voorgrond heeft gestaan.

Er is een derde invalshoek voorstelbaar in de studie van literatuur en bezetting in Nederland: de reflectie op de beeldbaarheid van de tweede wereldoorlog in taal. In zulke semiotische overwegingen komt de vraag aan de orde in hoeverre het unieke en traumatische van deze oorlog in metaforen en vergelijkingen is te verwoorden. De beoefenaar van de literatuurwetenschap, Ernst van Alphen, heeft in een studie over *Armando's oorlog* een dergelijke vraag op voorbeeldige wijze trachten te beantwoorden². Deze invalshoek blijft hier onbesproken, omdat de historische waarneming van

* Recensie-artikel naar aanleiding van: P. Calis, *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945* (Amsterdam: Meulenhoff, 1989, 562 blz., ISBN 90 290 36869); P. Calis, *Speelruimte van de titaantjes. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948* (Amsterdam: Meulenhoff, 1993, 420 blz., ISBN 90 290 48247); A. Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*, I, *Het systeem* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1988, 532 blz., ISBN 90 295 50112); II, *De harde kern* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1989, 582 blz., ISBN 90 295 50120); lila, *De kleine collaboratie* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1990, 323 blz., ISBN 90 295 51208); Illb, *S.Vestdijk* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1991, 262 blz., ISBN 90 295 51216); IV, *Uitgevers en boekhandelaren* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1992, 573 blz., ISBN 90 295 51224); A. Venema, *Verleden tijd. Memoires* (Amsterdam: Balans, 1994, 352 blz., ISBN 90 5018 236 4).

1 E. H. Kossmann, 'Hoe Nederlands is de Nederlandse literatuur?', *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse letterkunde*, XI (1994) i, 5

2 E. van Alphen, 'Armando's oorlog. Isolatie en annexatie als vormen van herinnering', *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie*, I (1993) 109-124.